

Διαλεκτικές Νεοελληνικές Επιδράσεις στα Αρβανίτικα

Νίκος Παντελίδης¹, Νίκος Λιόσης²

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών¹, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Α.Π.Θ.²

Περίληψη

Μέσα από την εξέταση παλιότερου δημοσιευμένου αλλά και πρόσφατου αδημοσίετου υλικού από επιτόπιες καταγραφές επιχειρούμε να ανιχνεύσουμε την παρουσία διαλεκτικού νεοελληνικού υποστρώματος στις αρβανίτικες διαλέκτους. Συγκεκριμένα εξετάζονται φαινόμενα από τα επίπεδα της φωνητικής / φωνολογίας και της μορφολογίας με ζητούμενο να καταδειχθεί ότι το αρβανίτικο υλικό, λόγω της μακράς και έντονης επαφής με την ελληνική, διασώζει αρκετά στοιχεία που συμπληρώνουν κενά στην καταγραφή των νεοελληνικών διαλέκτων και μάλιστα στη διαχρονία τους. Τα στοιχεία αυτά μπορούν επομένως να συμβάλουν στη συμπλήρωση του διαλεκτικού χάρτη της νότιας Ελλάδας.

Λέξεις-κλειδιά: αρβανίτικα, υπόστρωμα, γλωσσική μετακίνηση / μετατόπιση, λεξικός δανεισμός, τσιτακισμός, απουσία συνίζησης, διατήρηση προφοράς των <u> και <oi>

1. Εισαγωγή

1.1 Ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο

Οι Αρβανίτες στην Ελλάδα σήμερα είναι απόγονοι μεταναστών η αρχική κοιτίδα των οποίων ήταν η σημερινή νότια Αλβανία. Η πρώτη πληροφορία για την παρουσία τους στη νότια Ελλάδα ανάγεται στον 14ο αι. κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας. Εμφανίζονται σε διαδοχικά κύματα και με κατεύθυνση από βορρά προς νότο στη Βοιωτία, στην Αττική και στη νότια Εύβοια, σε νησιά του Αργοσαρωνικού κόλπου και των Κυκλάδων. Στην Πελοπόννησο περνούν από την Αχαΐα και την Κορινθία και γρήγορα εξαπλώνονται ως τα νοτιότερα άκρα της χερσονήσου. Θεωρείται γενικά ότι η μετανάστευσή τους προμυθοποιήθηκε από ηγεμόνες της Βενετίας και του Βυζαντίου, τόσο γιατί αποτελούσαν για αυτούς ένα χρήσιμο μισθοφορικό εργαλείο, όσο και γιατί σε καιρό ειρήνης ήταν απαραίτητοι για γεωργικές και κτηνοτροφικές εργασίες στην ύπαιθρο, ειδικά από τη στιγμή που ο υπάρχων ελληνικός πληθυσμός είτε είχε αποδεκατιστεί είτε είχε αποσυρθεί σε ορεινές ή αστικές περιοχές για λόγους ασφαλείας.¹

1.2 Θεωρητικό πλαίσιο, υποθέσεις εργασίας, μεθοδολογία

¹ Για τις ιστορικές πληροφορίες της ενότητας αυτής βλ. Βακαλόπουλος 1961:27· Μπίρης 1960· Ducellier 1968· Jochalas 1971· Χατζησωτηρίου 1973· Xhufi 1991, ανάμεσα σε άλλους.

Στο άρθρο αυτό, το οποίο κινείται στον χώρο της ιστορικής γλωσσολογίας επαφών, είναι χρήσιμες οι παρακάτω θεωρητικές επισημάνσεις (Goebel et al. 1997· Thomason 2001, 2008· Winford 2002· Hickey 2010, ανάμεσα σε άλλους):

α) Ως γλωσσικές αλλαγές που οφείλονται σε επαφή θεωρούνται οι αλλαγές που θα ήταν λιγότερο πιθανό να προκύψουν σε καθεστώς μη επαφής. Ασχολούμαστε επομένως με αλλαγές που δεν θεωρούμε ότι ερμηνεύονται επαρκώς ως εσωτερικές στα Αρβανίτικα ή/και στα υπό εξέταση νεοελληνικά ιδιώματα.

β) Οι αλλαγές λόγω επαφής διακρίνονται σε αλλαγές που οφείλονται σε δανεισμό και σε αλλαγές που οφείλονται σε γλωσσική μετακίνηση. Πρόκειται για διαφορετικά φαινόμενα, με την έννοια ότι οι πρώτες ξεκινούν από το επίπεδο του λεξιλογίου και κατόπιν κλιμακώνονται στα υπόλοιπα επίπεδα. Επίσης εμφανίζονται σε ποικιλίες που μιλιούνται επαρκώς. Οι δεύτερες επηρεάζουν πρώτα τη φωνολογία και τη σύνταξη και εμφανίζονται κυρίως σε ποικιλίες που έχουν κατακτηθεί ατελώς, μεταφέρονται όμως στους ομιλητές των επόμενων γενεών ως χαρακτηριστικά ενός κώδικα που είναι πλέον ο μητρικός τους. Και οι δύο κατηγορίες αλλαγών αφορούν τις ποικιλίες που εξετάζονται στην εργασία αυτή. Η αναφορά στην παρουσία υποστρωματικών στοιχείων πρέπει να εκλαμβάνεται ως αναφορά στη μετακίνηση μιας ομάδας ομιλητών από τη δική τους ποικιλία προς την ποικιλία μιας άλλης ομάδας, όταν κατά τη μετακίνηση διατηρούνται στοιχεία από την πρώτη ποικιλία. Η μελέτη του υποστρωματικών επιδράσεων είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για την ιστορική αποτίμηση των επαφών μεταξύ των αρβανιτικών και ορισμένων νότιων νεοελληνικών ιδιωμάτων. Επισημαίνεται όμως ότι έξι αιώνες συνύπαρξης και έντονης επαφής ανάμεσα στις δύο ομάδες πληθυσμών έχουν θολώσει τα όρια μεταξύ δανεισμού και μετακίνησης, κάτι που έχει άλλωστε επισημανθεί θεωρητικά και στη σχετική βιβλιογραφία (πρβ. Thomason 2001: 75-6): Τίποτε δεν αποκλείει την παρουσία δανείων από την τοπικά υποκείμενη γλώσσα στην υπερκείμενη (στην περίπτωση μας, από τα νότια νεοελληνικά ιδιώματα στα Αρβανίτικα), παράλληλα προς την παρουσία παρεμβολών που οφείλονται σε γλωσσική μετακίνηση των ομιλητών της τοπικά υποκείμενης γλώσσας στην υπερκείμενη (στην περίπτωση μας, των ομιλητών των νότιων νεοελληνικών ιδιωμάτων προς τα Αρβανίτικα).

Οι υποθέσεις εργασίας που κάνουμε εδώ είναι ότι: α) Εστίες ελληνοφωνίας που απέμειναν στις περιοχές εγκατάστασης των Αρβανιτών διατήρησαν μετά τη γλωσσική τους μετακίνηση σε αρβανίτικα ιδιώματα φωνητικά και μορφολογικά νεοελληνικά διαλεκτικά χαρακτηριστικά που εμφανίζονται ακόμη και σήμερα σε αυτά τα αρβανίτικα ιδιώματα. β) Η στενή επαφή με παρακείμενα ελληνόφωνα κέντρα οδήγησε στο δανεισμό στα Αρβανίτικα πληθώρας λέξεων που επίσης φέρουν ανάλογα νεοελληνικά διαλεκτικά χαρακτηριστικά.

Με αυτή την οπτική τα Αρβανίτικα δεν είναι υποχρεωτικό να ιδωθούν αποκλειστικά ως παράγοντας που συνέτεινε στη διάσπαση της γεωγραφικής συνέχειας νεοελληνικών διαλέκτων όπως, για παράδειγμα, της ομάδας των Ευβοϊκών-Αθηναϊκών-Μεγαρίτικων-Αιγινήτικων (στο εξής: ΕΑΜΑ) και της Πελοποννησιακής ή στη γεωγραφική συρρίκνωση άλλων όπως, για παράδειγμα, της Τσακωνικής.² Αντίθετα, μπορεί να

² Για την περίπτωση της Τσακωνικής βλ. Λιόσης 2007:33-48 και Liosis 2014:890-1, όπου διατυπώνεται η υπόθεση ότι η διάλεκτος καταλάμβανε στο παρελθόν πολύ μεγαλύτερη έκταση από τη σημερινή, εκτεινόταν δηλαδή νότια ως το ακρωτήριο του Μαλέα. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στη βάση γλωσσικών καταλοίπων (υποστρωματικών στοιχείων, μικροτοπωνυμίων κτλ.) και ιστορικών και λαογραφικών μαρτυριών.

θεωρηθούν και ως γέφυρες που μας επιτρέπουν να αποκαταστήσουμε την προηγούμενη ενότητα ή ευρύτερη έκταση σημερινών νεοελληνικών διαλεκτικών θυλάκων. Εστιάζουμε περισσότερο στα ΕΑΜΑ και εξετάζουμε, υπό το φως του αρβανίτικου υλικού, μια δέση φαινομένων που θεωρούνται χαρακτηριστικά για αυτή την ομάδα ιδιωμάτων (Παντελίδης 2016α, 2016β):

- (i) Η τροπή /e/ > [ɛ] στα Παλαιά Αθηναϊκά και στο ιδίωμα της Καρύστου και η διατήρηση του /e/ στα υπόλοιπα ΕΑΜΑ
- (ii) Ο τσιτακισμός
- (iii) Η πραγμάτωση των <v> και <oi> ως [(j)u]
- (iv) Η διατήρηση των φωνηεντικών ακολουθιών /-έα/ και /-ία/ σε θηλυκά ουσιαστικά

Τα κριτήρια επιλογής των παραπάνω φαινομένων είναι τα εξής: α) Θεωρούνται βασικά ισόγλωσσα που βοηθούν στην κατάταξη πολλών από τα νεοελληνικά ιδιώματα που μας απασχολούν εδώ. β) Εκπροσωπούνται επαρκώς στο δάνειο νεοελληνικό υλικό των Αρβανίτικων. Σημειώνεται όμως ότι κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας ανιχνεύτηκαν στα Αρβανίτικα, κυρίως της Αττικής, πολλά ακόμη φωνητικά χαρακτηριστικά νεοελληνικών ιδιωμάτων, που η σχετικά μικρότερη διάχυσή τους και ο περιορισμένος χώρος αυτής της εργασίας δεν μας επιτρέπουν να αναλύσουμε διεξοδικά. Αναφέρουμε ενδεικτικά τροπές όπως /skV/ > [(j)V] ή [eV] (όπου V = μπροστινό φωνήεν), π.χ. [áfiŋə] = *άσκημος* (Φουρικής 1932: 47 [Παντελίδης 2016β: 123-4]), και το κληρονομημένο [ʃəmp] < *shkëmb* (Κουλουριώτης 1882: 126), /f/ > /v/, π.χ. [civisé] = *Κηφισιά*, /χ/ > /l/, π.χ. [líkorítsə] = *γλυκόρριζα*. Οι τροπές αυτές αποτελούσαν γνωρίσματα του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος (Παντελίδης 2016β). Πρβ. και τύπο [líkáθ] < *γλυκάδι* στα Αρβανίτικα της Εύβοιας.

Η μέθοδος που ακολουθήσαμε ήταν να αναλύσουμε ποιοτικά το διαθέσιμο αρβανίτικο υλικό το οποίο χωρίσαμε σε τρεις ομάδες: τις παλιότερες πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές, του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα (Reinhold [Klosi 2005]· Meyer 1896· Weigand 1925· Φουρικής 1932, 1933), τις νεότερες πηγές (Πέτρου-Μεσογείτης 1940, Φιλίππου-Αγγέλου 1984, 2017· Καραντής 1997· Γιοχάλας 2000, 2001, 2006, 2011· Τσοπάνης 2014), και ένα corpus προφορικού δίγλωσσου αρβανίτικου και ελληνικού λόγου, το οποίο καταρτίστηκε από την απομαγνητοφώνηση προσωπικών καταγραφών από αρβανιτόφωνες περιοχές της Αχαΐας, της Λακωνίας, της Ύδρας και της Αττικής. Το υλικό αυτό συνδυάστηκε με αντίστοιχες καταγραφές σε αποκλειστικά ελληνόφωνες περιοχές και με συλλογές του Κέντρου Ερεύνης των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων (ΚΕΝΔΙ, πρώην ΙΛΝΕ) καθώς και του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

2. Η ανάλυση του υλικού

2.1 Η τροπή [e] > [ɛ] στα Αρβανίτικα και στα ΕΑΜΑ

2.1.1 Η εξέλιξη του /l/ στην ιστορία της Αλβανικής και των Αρβανίτικων

Προτού αναφερθούμε στη μερική παρουσία του φαινομένου σε αρβανίτικα ιδιώματα και για να γίνει κατανοητό ότι πρόκειται για ένα μάλλον σύνθετο ζήτημα, είναι αναγκαία μια διευκρινιστική ματιά στην εξέλιξη του πλευρικού /l/ στην ιστορία της Αλβανικής:

Σύμφωνα με τον Demiraj (1996: 169-175, 224), όταν το κληρονομημένο /l/ της Αλβανικής ακολουθούνταν από το ημίφωνο /j/, τότε ουρανώνονταν, π.χ. [málə] ‘κορυφή’ < Παλβ. *malia (Orel 1998: 243), ενώ το ίδιο συνέβη μεταγενέστερα στα συμπλέγματα με υπερωικό σύμφωνο, και ακόμη μεταγενέστερα στα συμπλέγματα με χειλικό σύμφωνο, ανεξάρτητα από τη σχετική τους θέση, π.χ. [kɫar] ‘κλαίω’ και [uɫk] ‘λύκος, [bɫer] ‘αγοράζω’ και [eɫb] ‘κριθάρι’ κτλ. Θεωρούμε ότι η ουράνωση του φατνιακού πλευρικού στα Αρβανίτικα ξεκίνησε κατά πάσα πιθανότητα από τα περιβάλλοντα αυτά, δηλαδή σε τύπους όπου η ιστορική παρουσία του ημιφώνου που ακολουθούσε είχε συσκοτισθεί (οπότε το /l/ εμφανιζόταν πλέον ως μεσοφωνηεντικό, π.χ. [málə], [bílə] ‘κόρη’, [gólə] ‘στόμα’ κτλ.) και σε τύπους που περιελάμβαναν συμπλέγματα με υπερωικό και χειλικό σύμφωνο. Στη συνέχεια όμως η ουράνωση γενικεύθηκε σε όλα τα περιβάλλοντα, π.χ. [daɫ] ‘βγαίνω’, βάλτə ‘λάσπη’ κτλ. Με άλλα λόγια ισχύει ότι το αρχαϊκό σύστημα των συμφωνικών φωνημάτων στα Αρβανίτικα διαθέτει δύο πλευρικά, ένα ουρανικό /l/ που προέρχεται ιστορικά από το πλευρικό /l/ (σε μερικές περιπτώσεις σε σύμπλεγμα με [j]) και ένα υπερωισμένο /l/ που είναι κληρονομημένο από παλιότερη φάση της γλώσσας και υπάρχει και στην κοινή Αλβανική (για την παρουσία των δύο αυτών φωνημάτων στο αρχαϊκό σύστημα των Αρβανίτικων της νοτιοανατολικής Αττικοβοιωτίας βλ. Sasse 1991: 35). Τη σαφή διάκριση μεταξύ των δύο πλευρικών ήρθε να συσκοτίσει η επανεμφάνιση του απλού φατνιακού /l/, προφανώς μέσω των νεότερων, κυρίως νεοελληνικών, δανείων που το περιείχαν (πρβ. Haebler 1965: 36, ο οποίος αναφέρεται στην παρουσία και των τριών πλευρικών συμφωνικών φωνημάτων στα Αρβανίτικα της Σαλαμίνας).

Ότι η παλιά ουράνωση του φατνιακού δεν είναι πια λειτουργική στα Αρβανίτικα αλλά ισχύουν νέες κανονικότητες φαίνεται από την πληθώρα νεότερων Ελληνικών (και όχι μόνο) δανείων στα οποία το πλευρικό διατηρεί τον φατνιακό τόπο άρθρωσης, δηλαδή δεν τρέπεται πλέον σε ουρανικό, π.χ. [u apɔvál] ‘απέβαλε’, [ɣlɔsə] ‘κρότσι’ κτλ. Μάλιστα πριν από μη μπροστινό φωνήεν ([a], [o], [u]) το φατνιακό πλευρικό της Ελληνικής μπορεί να υπερωικοποιείται, π.χ. [hað] ‘λαός’, [aɫɔnár] ‘Αλωνάρης’, [saɫátə] ‘σαλάτα’ κτλ., παράλληλα προς τα [lað], [aɫɔnár] κτλ. Η παρουσία αυτού του δευτερογενούς [ɫ], το οποίο εναλλάσσεται ελεύθερα με το [l] στις παραπάνω θέσεις, αφορά αποκλειστικά τα Αρβανίτικα στο βαθμό που δεχόμαστε ότι τα νότια νεοελληνικά ιδιώματα δεν διαθέτουν την υπερωική ποικιλία του πλευρικού.

Διαφορετική είναι όμως η κατάσταση πριν από τα μπροστινά φωνήεντα ([i], [e]) στα δάνεια από τα Ελληνικά: σε αυτό το περιβάλλον το πλευρικό μπορεί να ουρανώνεται και το ερώτημα που τίθεται στην εργασία αυτή είναι αν πρέπει να θεωρηθεί ότι η ουράνωση είναι ένα νεότερο, εσωτερικό φαινόμενο των Αρβανίτικων (όπως και η υπερωικοποίηση πριν από πιασινό φωνήεν) ή ότι ο αρβανίτικος τύπος αντικατοπτρίζει το αντίστοιχο νεοελληνικό φαινόμενο: για παράδειγμα, στη διπλοτυπία [ɫitáre]/[litáre] ‘είδος σκοινιού’ ο τύπος με το ουρανικό παραπέμπει στο αντίστοιχο φαινόμενο της ουράνωσης του [ɫ] πριν από [i] σε πελοποννησιακά και άλλα ιδιώματα ή πρόκειται για ανεξάρτητες, παράλληλες εξελίξεις; Φυσικά τίποτα δεν εμποδίζει την καταρχήν ενδιάμεση απάντηση: μια προϋπάρχουσα τάση που ενισχύθηκε, ενδεχομένως αμφίδρομα, σε καθεστώς επαφής.

Συμπερασματικά, τα νεοελληνικά λεξικά δάνεια των Αρβανίτικων περιλαμβάνουν πιθανότατα ένα παλαιότερο στρώμα λέξεων όπου η ουράνωση του φατνιακού είναι καθολική (ακόμη και πριν από μη μπροστινά φωνήεντα, π.χ. [λανός] ‘λαβώνω’ κ.ά.) και ολοκληρωμένη, και ένα νεότερο στο οποίο προκύπτουν οι εξής δύο ελεύθερες εναλλαγές: όταν ακολουθεί ένα μπροστινό φωνήεν ([i], [e]) εμφανίζεται η φατνιακή ή η ουρανική ποικιλία του πλευρικού ([l] ή [ʎ]), ενώ σε κάθε άλλη περίπτωση (όταν δηλαδή ακολουθεί ένα μη μπροστινό φωνήεν ή ένα σύμφωνο) εμφανίζεται γενικά η φατνιακή ή η υπερωισμένη ποικιλία του πλευρικού ([l] ή [ʎ]). Είναι προφανές ότι ένα τέτοιο δια-διαλεκτικό συμπέρασμα, που επιχειρεί να καλύψει το σύνολο των Αρβανίτικων, επιδέχεται αρκετών τροποποιήσεων και, κυρίως, ερμηνειών, αν εστιάσουμε σε συγκεκριμένα αρβανίτικα ιδιώματα ή σε ομάδες ιδιωμάτων, ειδικά στην περίπτωση της τροπής /le/ > [ʎe], που εξετάζεται σε αυτή την εργασία.

2.1.2 Συγκριτική εξέταση της γεωγραφικής κατανομής της τροπής /le/ > [ʎe] σε όμορα ή αλληλοεπικαλυπτόμενα ελληνικά και αρβανίτικα ιδιώματα

Σε αρκετά νότια νεοελληνικά ιδιώματα καταγράφονται κυρίως μεμονωμένα δείγματα. Δεδομένων όμως των μεγάλων ελλείψεων στην καταγραφή των πελοποννησιακών ιδιωμάτων αλλά και των ιδιωμάτων της ανατολικής Στερεάς, καθώς και των ατελειών των καταγραφών, δεν μπορούμε να είμαστε σε κάθε περίπτωση βέβαιοι για τη γεωγραφική εξάπλωση και τη συστηματικότητα του φαινομένου. Παρ’ όλα αυτά μπορούν να γίνουν μερικές παρατηρήσεις:

α) Στο ελληνόφωνο τμήμα της ανατολικής Στερεάς το φαινόμενο φαίνεται να υπήρξε συστηματικό.³ Υπάρχουν αρκετές καταγραφές και μαρτυρίες από οικισμούς της Βοιωτίας (Άγιος Γεώργιος, Θήβα κτλ.) και του ανατολικού τμήματος της Λοκρίδας, π.χ. *έπλιεαν, αλιεύρι, κάλιενο ‘καλούσε’* κτλ.

β) Στην Πελοπόννησο υπάρχουν επίσης μαρτυρίες και καταγραφές του φαινομένου από περιοχές της Αργολίδας: Είτε από την ελληνική ποικιλία αρβανίτικων οικισμών όπως π.χ. η Πρόσφυμα (πρώην Μπερμπάτι), είτε από ελληνόφωνους οικισμούς της περιοχής του Ναυπλίου οι οποίοι γειτνιάζουν όμως με αρβανιτόφωνες ζώνες (π.χ. *αλιεύρι, λιέω, λιεφτά* κτλ.).

γ) Στην Εύβοια οι περισσότερες καταγραφές προέρχονται από την ελληνόφωνη περιοχή της Καρύστου (π.χ. *λιέω, κλιέβω*), η οποία γειτνιάζει με την αρβανιτόφωνη ζώνη της Εύβοιας (π.χ. χωριά του Καβοντόρου, Στύρα κτλ.) και με το αρβανιτόφωνο τμήμα της Άνδρου. Από την υπόλοιπη, νοτίου ιδιώματος, ελληνόφωνη Εύβοια (περιοχή Κύμης, Αυλωναρίου, Αλιβερίου) απουσιάζουν καταγραφές και μαρτυρίες.

δ) Σε ό,τι αφορά την Αττική:

Η συστηματικότητα του φαινομένου στο ελληνικό παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα τεκμηριώνεται από πληθώρα παραδειγμάτων σε κείμενα του ιδιώματος και το υλικό του Καμπούρογλου, αλλά επισημαίνεται ρητά και από παλαιότερους (π.χ. Deville 1866: 92-93, Μπέλλος 1902: 14). Αντίθετα, στα συγγενικά του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματα των Μεγάρων και της Αίγινας το φαινόμενο απουσίαζε.

Στους αρβανίτικους οικισμούς της Αττικής παρουσιάζεται η εξής κατάσταση: Το φαινόμενο μαρτυρείται σαφώς τόσο σε δάνεια από την Ελληνική στα Αρβανίτικα ιδιώματα της βορειοανατολικής Αττικής και των Μεσογείων (Μάξι, Συκάμινο,

³ Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ότι αναφερόμαστε στον παλαιό ελληνόφωνο πληθυσμό της περιοχής και όχι σε μεταγενέστερες εγκαταστάσεις Σαρακατσάνων και προσφύγων του 1922.

Μαρκόπουλο Ωρωπού, Μαρκόπουλο Μεσογείων, Κερατέα, Καλύβια, Χασιά κτλ.), όσο και ως γνώρισμα της ελληνικής ποικιλίας των Αρβανιτών των Μεσογείων:

(1) /le/ > [λε] στη βορειοανατολική Αττική και τα Μεσόγεια

α. Σε ελληνικά δάνεια

αγριλίε ‘αγριελιά’ (*αγριλαία*)

αλέksi, λέko ‘Αλέξης’

αποτέλεσμα ‘αποτέλεσμα’

βλε ‘μπλε’

γαριφαλίε-α ‘γαρουφαλιά’ (*γαρουφαλέ-α*)

δjaléks ‘διαλέγω’

δjολέτα-α ‘βιολέτα’ (*διολέτα*)

δραγκολέ ‘δεντρογαλιά’ (*δραγκολέα*)

διλέγραφο-j ‘τηλέγραφος’

εγλέnd-i, γλέndis ‘γλέντι, γλεντάω’

ελέfthero ‘ελεύθερος’, *λέfteri, leftér* ‘Ελευθερία, Λευτέρης’

ελέni, λέna, léngo ‘Ελένη’

φιλέps ‘φιλεύω’

φολέ-α ‘φωλιά’ (*φωλέα*)

καίés ‘καλώ’

λέfandína ‘ανυφάντρα’ (*αλεφαντίνα*)

λέjμόna ‘λεμόνι’ (*λεϊμόνι*)

λέkáne-α ‘λεκάνη’

λέhόna, -α ‘λεχώνα’

λεondára ‘λιοντάρι’ (*λεοντάρι*)

λέvénd-i ‘λεβέντης’

μπλέks ‘μπλέκω’

μελέtis ‘μελετώ’, *Μελέti* ‘Μελέτης’

μιδαλέ-α ‘αμυγδαλιά’ (*μυ(γ)δαλέα*)

ραλέθiρε ‘παράθυρο’ (*παλεθύρι*)

ρανδόfλε ‘παντόφλες’

ραρακαίés ‘παρακαλώ’

περγυλέ-α ‘πέργκολα’ (*περγουλέα*)

ρλέks ‘πλέκω’, *ρλέksída* ‘πλεξίδα’,

ρόλεmo-j ‘πόλεμος’, *ρολέmis* ‘πολεμάω’

protoκαλέ-α ‘πορτοκαλιά’ (*πορτοκαλέα*)

ρεζιλέps ‘ρεζιλεύω’

σικλέt-i ‘σεκλέτι, στεναχώρια’

τελεfoηís ‘τηλεφωνώ’

τελέftéa ‘τελευταία’

νασιλέ-α ‘βασιλιάς’ (*βασιλέας*)

νιλέfti ‘βουλευτής’

ζιλέps ‘ζηλεύω’

β. Στην ελληνική ποικιλία αρβανιτόφωνων οικισμών

ελεύθερος

(Ε)λιένη

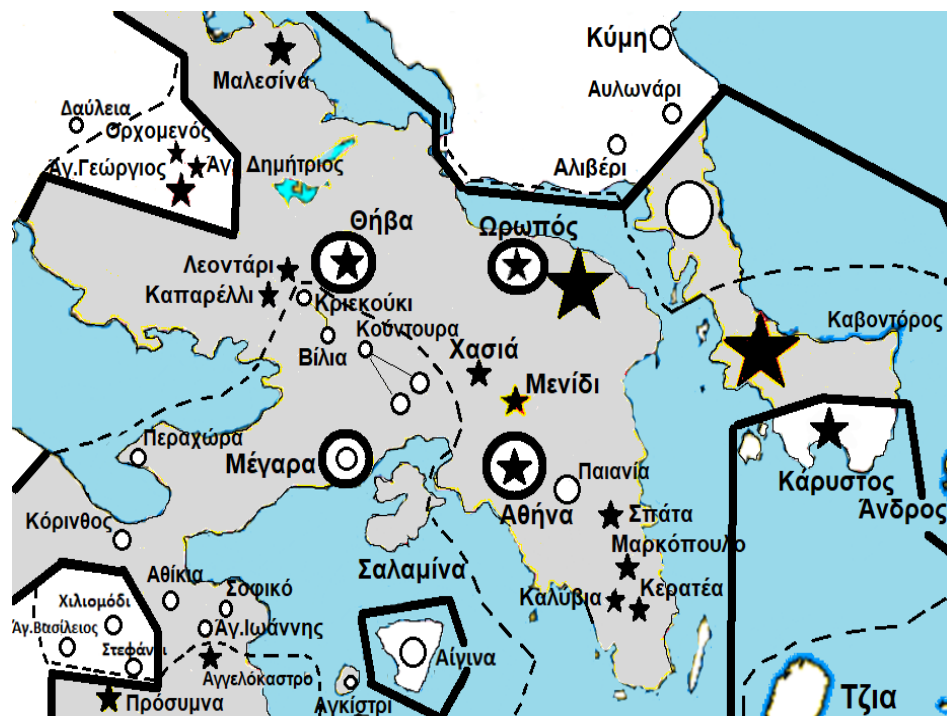
πλιέχνω ‘πλέκω’, πλιεζίδα
πόλιεμος, πολιεμάω
αλιέθω, αλιεύρι
άλλιεξ
βασίλιεμα
γλιέπω
δουλιεύω
έβαλιε
ήθειλιε
κασέλιεξ
κοπέλιεξ
λιαιμός
λιεύκη (ασθένεια)
λιεφτά
λιέω
μεγάλιεξ
παλιεύω
παρακάλιεσε
πλιένω
πλιευρά
τουαλιέτεξ

ε) Στο λίγο διαθέσιμο αρβανίτικο υλικό από τη δυτική Αττική (κυρίως τα Βίλια και τις «αποικίες» τους, όπως η Μάνδρα και το Κριεκούκι), περιοχή η οποία διατηρούσε έντονη επαφή κυρίως με τα Μέγαρα, είναι χαρακτηριστική η απουσία γενικά του φαινομένου τόσο σε αρβανίτικους τύπους όσο και στα δάνεια από την Ελληνική, π.χ. στα Βίλια [lehóɲə] ‘λεχώνα’ έναντι [lehóɲə] στα Μεσόγεια Αττικής. Το ίδιο φαίνεται ότι ισχύει και για παρακείμενα χωριά βόρεια του Ισθμού (Περαχώρα, Πίσια -ανήκουν διοικητικά στην Κορινθία-) αλλά και νοτιότερα σε μια ζώνη που περιλαμβάνει περιοχές της ανατολικής Κορινθίας (π.χ. Σοφικό) και ανατολικής Αργολίδας (Μέθανα, Ερμιονίδα) μαζί με τον Πόρο, την Ύδρα και τις Σπέτσες. Συγκεκριμένη είναι η κατάσταση στα αρβανίτικα της Σαλαμίνας: ενώ ο Φουρίκης (1933) δίνει αποκλειστικά τύπους χωρίς ουράνωση, ο Haebler (1965: 38-9) αναφέρει παραδείγματα με ελεύθερη εναλλαγή μεταξύ φατνιακού και ουρανικού, π.χ. [lehóɲə]~[lehóɲə].

Μεταβατικό μεταξύ της ανατολικής και δυτικής ομάδας των αρβανίτικων ιδιωμάτων της Αττικής φαίνεται ότι είναι και το Μενίδι (Αχαρνές), τουλάχιστον με βάση το υλικό που παραδίδει ο Φουρίκης. Αξιοσημείωτο είναι ότι σε αυτές ακριβώς τις αρβανίτικες περιοχές (βορειοδυτική Αττική, ανατολική Κορινθία, ανατολική Αργολίδα, νησιά Αργοσαρωνικού) και σε ό,τι αφορά το παλαιό, κληρονομημένο αρβανίτικο υλικό, ουράνωση εμφανίζεται συνήθως μόνο στο μεσοφωνηεντικό /l/ των παλαιών λέξεων του τύπου [bílə], [máɫə], [gólə] και στα συμπλέγματα με υπερωικό, π.χ. [gɫíhə], [úɫk] κτλ. Κατά τα άλλα καταγράφονται μόνο τύποι χωρίς ουράνωση, π.χ. [ɫum], [elb], [mbleð], [leð] κτλ.

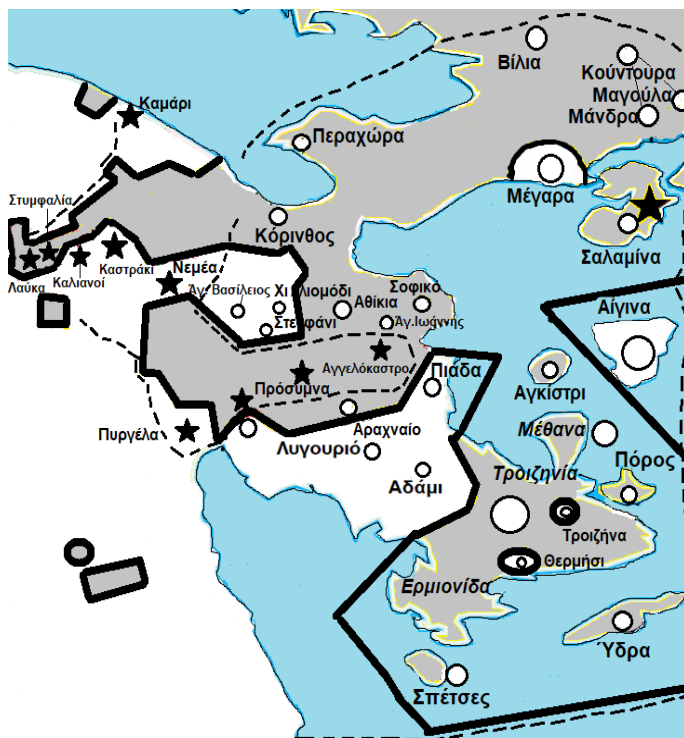
Ομοίως στο βόρειο τμήμα της αρβανιτόφωνης Εύβοιας (Βέλος, Ραπταίοι, Κουτουμουλά, Ζάρακες κ.ά.) καταγράφεται στα ελληνικά δάνεια γενικά το [le]: [lekáɲə] ‘λεκάνη’, [lekútʃ] ‘λιοκούκι’ (< ελαιοκούκι) κ.ά. Αντίθετα στα νοτιότερα χωριά, πάνω από την Κάρυστο, επικρατεί το /le/, π.χ. /mídaɫé/, /kenofát/ ‘Λενοσαίοι’ (όνομα χωριού) κ.ά.

Στους δύο παρακάτω χάρτες απεικονίζεται η συνολική κατανομή του του [λε] και του [le] στην ανατολική Στερεά (Χάρτης 1) και στη βορειοανατολική Πελοπόννησο (Χάρτης 2). Με γκρι η ζώνη της αρβανιτοφωνίας, τα όρια της οποίας σημειώνονται με έντονη μαύρη γραμμή. Διακεκομμένη γραμμή: το ισόγλωσσο που διαχωρίζει τις περιοχές επικράτησης του [λε] (με μαύρο αστέρι οι ελληνόφωνοι και αρβανιτόφωνοι οικισμοί όπου εμφανίζεται το [λε]) από τις περιοχές όπου γενικά επικρατεί το [le] (με λευκό κύκλο οι ελληνόφωνοι και αρβανιτόφωνοι οικισμοί με [le]):

Χάρτης 1: Η κατανομή του [λε] και του [le] στην ανατολική Στερεά

Χάρτης 2: Η κατανομή του [le] και του [le] στη βορειοανατολική Πελοπόννησο

Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις για την κατανομή του [le] στα ελληνικά ιδιώματα της ομάδας των ΕΑΜΑ και στα Αρβανίτικα των αντίστοιχων περιοχών μπορούμε να είμαστε σχεδόν βέβαιοι ότι η ουράνωση του πλευρικού είναι ένα φαινόμενο που εμφανίστηκε σε καθεστώς επαφής μεταξύ των δύο γλωσσών: δηλαδή το [le] καταγράφεται στις ελληνικές ποικιλίες της Καρύστου και της Αθήνας, αλλά όχι των Μεγάρων και της Αίγινας. Καταγράφεται επίσης στα Αρβανίτικα του νότιου τμήματος της νότιας Εύβοιας και στα Αρβανίτικα της βόρειας Ανδρου και της κεντρικής και ανατολικής Αττικής όχι όμως γύρω από τα Μέγαρα, ούτε στη βορειοανατολική Κορινθία γενικά, ούτε στα νησιά του Αργολοσαρωνικού, ούτε στο βορειότερο τμήμα της νότιας Εύβοιας. Θα μπορούσε κανείς πολύ εύκολα να υποθέσει ότι πρόκειται για αρβανίτικη επίδραση στα ΕΑΜΑ επειδή το φαινόμενο της ουράνωσης του /l/, όπως αναφέρθηκε στην ενότητα 2.1.1, είναι ένα βασικό χαρακτηριστικό των αρβανίτικων που διατρέχει όλη την ιστορία τους και αποτελεί ειδοποιό διαφορά τους σε σχέση με την κοινή Αλβανική. Από την άλλη όμως υπάρχουν τα εξής αντεπιχειρήματα: α) Δεν απαντά σε ελληνικά ιδιώματα άλλων περιοχών που βρίσκονταν επίσης σε άμεση επαφή και γειτνίαση με Αρβανίτικα (π.χ. στη Μεσσηνία, στη Λακωνία κ.α.). β) Όπως προαναφέρθηκε, πρόκειται για ένα πιο πρόσφατο φαινόμενο παραμετροποιημένο με βάση το περιβάλλον (ουράνωση πριν από /i/ και /e/, και υπερωικοποίηση πριν από /a/, /u/, /o/) οπότε, αν επρόκειτο για αρβανίτικη επίδραση στα ΕΑΜΑ, πιθανόν θα είχε υιοθετηθεί μαζί και η υπερωρισμένη προφορά του πλευρικού, όχι μόνο η ουρανική. γ) Το [le] δεν απαντά στα ελληνικά δάνεια, αλλά ούτε και στο κληρονομημένο υλικό σε εκείνα ακριβώς τα αρβανίτικα ιδιώματα τα οποία γειτνιάζουν με τις ποικιλίες των

ΕΑΜΑ όπου επίσης το φαινόμενο είναι άγνωστο (π.χ. Μέγαρο, Αίγινα). Η έρευνά μας βρίσκεται ακόμη σε προκαταρκτικό στάδιο και επειδή το υλικό από κάποιες κρίσιμες περιοχές είναι πενιχρό δεν μπορούμε προς το παρόν να καταλήξουμε σε οριστικά συμπεράσματα για τη φορά της επίδρασης. Φαίνεται όμως, με βάση τα τρία αυτά επιχειρήματα, ότι είναι από τα Ελληνικά προς τα Αρβανίτικα και στοιχειοθετεί επίδραση που δεν περιορίζεται στο λεξιλόγιο αλλά εκτείνεται και σε βασικά στοιχεία της δομής των Αρβανίτικων, και συγκεκριμένα στο φωνολογικό σύστημα.

Αντίθετα τα φαινόμενα που συζητούνται στη συνέχεια δεν εισάγουν τέτοιου είδους επιδράσεις, εμφανίζονται στα Αρβανίτικα μόνο μέσω των δάνειων λέξεων που τα φέρουν, συμβάλλουν όμως στη χρονολόγηση μεταβολών της Ελληνικής και στην αποσαφήνιση της παλαιότερης γεωγραφικής έκτασης που είχαν τα φαινόμενα αυτά. Κατ' επέκταση συμβάλλουν στον καλύτερο καθορισμό παλαιότερων διαλεκτικών ζωνών.

2.2 Ο τσιτακισμός

Πρόκειται για χαρακτηριστικό όλης της ομάδας των ΕΑΜΑ και αφορά στην τροπή των /k/ και /g/ στα φατνιακά προστριβόμενα [ts] και [dz] πριν από τα μπροστινά φωνήεντα (/i/, /e/) ή το ημίφωνο (/j/). Το αρβανίτικο υλικό είναι εδώ διπλά χρήσιμο: αφενός δείχνει ότι η γεωγραφική κατανομή του τσιτακισμού ήταν ευρύτερη και αφετέρου η παρουσία των ουρανοφατνιακών προστριβών στο υλικό αυτό πιθανότατα παραπέμπει στο είδος της προστριβοποίησης που χαρακτήριζε τις ελληνικές γλωσσικές ποικιλίες της περιοχής κατά το παρελθόν. Τα παραδείγματα του παρακάτω καταλόγου είναι από τον Πέτρου-Μεσογείτη για την ομάδα της νοτιοανατολικής Αττικής, συνοδεύονται όμως από τη ρητή διαβεβαίωση του συγγραφέα ότι οι τύποι που παραθέτει επιβεβαιώνονται και στα υπόλοιπα Αρβανίτικα της Αττικής (Πέτρου-Μεσογείτης 1940: 224). Αντίστοιχα παραδείγματα τσιτακισμού (με διατήρηση του ουρανοφατνιακού/φατνοουρανικού) παραθέτει ο Sasse (1991: 25) για την ομάδα των Αρβανίτικων της βορειοανατολικής Αττικοβοιωτίας και ο Γιοχάλας (2011) για την ομάδα των Αρβανίτικων της Αργολίδας:

(2) Παραδείγματα τσιτακισμού σε ελληνικά δάνεια:

- α. /k/ + /j/
tʃítə 'κοίτη, φωλιά'
farmakotʃulás 'φαρμακοκοιλιάζω' (sic)
ksanatʃulís 'ξανακυλώ'
ksetʃulás 'ξεκοιλιάζω'
- β. /k/ + /i/
agapitʃie 'αγαπητικά'
tʃimilé 'κιμηλιά'
tʃindríks 'κεντρίζω'
tʃiní 'κυνήγι'
tʃipojáhi 'κηπογιάννης, είδος πτηνού'
tʃitrihásurə 'κιτρινισμένος'
hamotʃiláðə 'χαμοκυλάδα, είδος πτηνού'

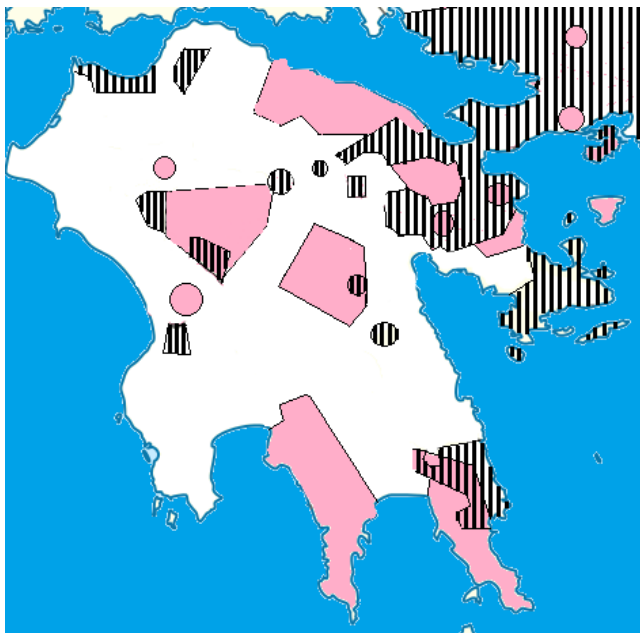
katʃiroði ‘κακοποδιά’
koʃinárɕe ‘κοκκινάπια, κόκκινα απίδια’
mandilátʃ ‘μαντιλάκι’
skrotʃis ‘ξορκίζω’
vreθítʃa ‘βρετικά, εύρετρα’
katʃí náɕis ‘κακή να έχεις’
vasilúʃʃe ‘Βασιλική’
brif ‘μπρίκι’
karátʃ ‘καπάκι’
tʃʃinis ‘κίνηση’ / *tʃʃinif* ‘διάρροια’
lokóʃtʃ ‘λιοκόκκι’

- γ. /k/ + /e/
aʃéɾɟo ‘ακέραιος’
(hamo)tʃéʃtʃ ‘χαμοκέλλα’
psihotʃér ‘ψυχοκέρι’
- δ. /g/ + /i/
andʒinás ‘εγκαινιάζω’ (;)
- ε. /g/ + /e/
tsindzél ‘τσιγκέλι’

Η έκταση του τσιτακισμού στις παραπάνω περιοχές φαίνεται και από την αυτονόμηση του δάνειου υποκοριστικού επιθήματος [-átʃ] (στην οριστική μορφή [-átʃi]), που μπορεί να συνδυάζεται και με κληρονομημένες βάσεις, π.χ. πλάι στα [skaθarátʃ] ‘σκαθαράκι’, [kokaʃátʃ] ‘κοκαλάκι’ μαρτυρούνται τύποι όπως [kaʃ-átʃ] ‘αλογάκι’, [dʒaʃ-átʃ] ‘παιδάκι’.

Η παρουσία του φαινομένου σε ελληνικά δάνεια στα αρβανίτικα ιδιώματα της Αργολίδας, αν συνδυαστεί με το διαθέσιμο υλικό από ελληνόφωνες περιοχές της ανατολικής Κορινθίας (π.χ. *αχιουράσια* ‘αχυράκια’, *κολοτσύθια*, *σουτσά* ‘συκιά’, *σσουνί* ‘σκοινί’, *τσουρούλα* ‘γιαγιά’) και του ανατολικού τμήματος της επαρχίας Ναυπλίας (Πιάδα, Λυγουριό) (π.χ. *αβγουλάτσι*, *τσερί*, *απάντζιο* ‘απάγκιο’), δείχνει σαφώς ότι ο τσιτακισμός ήταν διαδεδομένος στην ευρύτερη περιοχή πριν από την έλευση των Αρβανιτών και θα πρέπει να συνδεθεί με τον τσιτακισμό των ΕΑΜΑ (πρβ. Adams 1981· Κωνσταντινίδου 2014: 834-835, 839· Παντελίδης 2016α: 307-308, 319-312), όπου γίνονται αντίστοιχες παρατηρήσεις). Το ίδιο φαίνεται ότι ισχύει και για βορειότερες περιοχές, όπως η Βοιωτία και η Λοκρίδα, όπου επίσης απαντούν δείγματα του φαινομένου, π.χ. *ταίτρινος*, *τσεχρί*, *τσυδωνιά* κτλ.

Ο χάρτης 3 απεικονίζει τις περιοχές της αρβανιτοφωνίας με βάση κυρίως τον παλιό χάρτη του Philippson 1890 (κάθετες γραμμές). Σημειώνονται επιπλέον οι περιοχές που εμφανίζουν τσιτακισμό (με γκρι). Η επικάλυψη μέσα στα αρβανίτικα όρια δείχνει την παρουσία τσιτακισμού ακριβώς εκεί που θα τον περίμενε κανείς αν η συνέχεια των πελοποννησιακών ιδιωμάτων μεταξύ τους και με τα ΕΑΜΑ δεν είχε διακοπεί από τη διείσδυση των Αρβανιτικών, αλλά και άλλων ελληνικών ποικιλιών χωρίς τσιτακισμό (Παντελίδης 2016α: 311).

Χάρτης 3: Οι περιοχές με τσιτακισμό σε σχέση με τις περιοχές αρβανίτικης εξάπλωσης στην Πελοπόννησο και στα όρια με την Αττική

2.3 Η πραγμάτωση των <υ>, <οι> ως [(j)u]

Η εξέλιξη του παλαιού /y/ (Αρχ.Ελλ. <υ>, <οι>) σε /ju/ είναι από τα βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ομάδας των ΕΑΜΑ, ενώ έχει καταγραφεί και στην ελληνόφωνη Βοιωτία και Λοκρίδα, π.χ. *χιούνω*, *γιούρω* κτλ. αλλά και στο μεγαλύτερο μέρος της ελληνόφωνης Κορινθίας (Στεφάνι, Χιλιομόδι, Άγιος Βασίλειος, Κλένια) καθώς και στην παλιά ελληνόφωνη Αργολίδα (Λυγουριό κτλ.), συνοδεύει δε σχεδόν πάντοτε τον τσιτακισμό (Παντελίδης 2009: 1083).

Στα Αρβανίτικα, εκτός από τα παραδείγματα με τσιτακισμό από τον Πέτρου-Μεσογείτη που ήδη αναφέρθηκαν ([tʃítə], [farmakotʃylás], [ksanatʃylís], [ksetʃylás]) ο ίδιος δίνει και τον τύπο [çus] ‘χύνω’ που κατέγραψε και ο Sasse (1991: 25). Παράλληλα ο Reinhold παραδίδει τον τύπο: [furnóksuʃ] ‘φουρνόξυλο’ από τα αρβανίτικα της νοτιοανατολικής Αργολίδας και των γύρω νησιών (Τροιζηνία, Ερμιονίδα, Πόρος-Ύδρα-Σπέτσες).

Όλες οι ενδείξεις λοιπόν συνηγορούν και εδώ υπέρ της ευρύτερης παλαιάς έκτασης του φαινομένου που διατηρήθηκε υποστρωματικά σε ελληνικά δάνεια στα κατά τόπους αρβανίτικα ιδιώματα.

2.4 Η διατήρηση των φωνηεντικών ακολουθιών /-έα/ και /-ία/

Το τέταρτο και τελευταίο φωνητικό χαρακτηριστικό, που έχει όμως μορφολογικές συνέπειες, είναι τα ασυνίζητα σε /-ία/ και /-έα/: Η απουσία συνίζησης αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό των ΕΑΜΑ και συνίσταται στη διατήρηση της παροξυτονίας και της

συλλαβικής ακεραιότητας φωνηεντικών ακολουθιών με πρώτο μέλος τονισμένο /e/ ή /i/ σε καταλήξεις ουσιαστικών, π.χ. *η καρδία, τα κουτσία, η μουρέα* κτλ. (βλ. Χατζιδάκις 1893, Τριανταφυλλίδης 1993: 241). Τα Αρβανίτικα της ευρύτερης περιοχής έχουν δανειστεί έναν πολύ μεγάλο αριθμό τέτοιων ασυνίζητων τύπων που προσαρμόζονται πάντοτε ως οξύτονα θηλυκά στην αόριστη μορφή (-ί, -έ) καθώς το ληκτικό -a επανερμηνεύεται ως οριστικό μόρφημα, π.χ. *ποδέα* > [roðéa] (οριστ. μορφή) → [roðé] (αόρ. μορφή), *βασιλέα* (αιτ.) > [vasiléa] (θηλ., οριστ. μορφή) → [vasilé] (αόρ. μορφή), *πονηρία* > [roniṛía] → [roniṛí] (θηλ., οριστ. μορφή) → [roniṛí] → [nisí] → [nisí]. Όπως φαίνεται από τα παραδείγματα, τα Αρβανίτικα διατηρούν σε σημαντικό βαθμό τη χαρακτηριστική σημασιολογική διάκριση των ελληνικών δανείων σε -έα (συγκεκριμένα, μετρήσιμα, φυτώνωμα, χτυπήματα, κ.ά.) και -ία (αφηρημένα, περιληπτικά, ονόματα ασθενειών κ.ά., βλ. Χατζιδάκις 1893) και είναι άφθονα, ειδικά στα παλιότερα κείμενα του 19ου αι., όπως του Reinhold και του Meyer. Μάλιστα στοιχείο -έα εμφανίζεται ιδιαίτερα συχνά καθώς επεκτείνεται και σε τύπους που δεν δικαιολογείται ετυμολογικά. Αυτό δείχνει και η παρουσία του στο επίθημα -αρέα που μπορεί να σχηματίζει παράγωγα και από μη δάνειες βάσεις. Ότι πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό φαινόμενο των ΕΑΜΑ (ειδικά τα ασυνίζητα σε -έα) που διατηρείται στα Αρβανίτικα της περιοχής, αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Φουρική (1933). Την άποψη αυτή υιοθετεί πρώτα ο Πέτρου-Μεσογειτής (1940) και εν συνεχεία ο Sasse (1991: 268-287), ο οποίος αφιερώνει κεφάλαιο στη μορφολογική προσαρμογή των ελληνικών δανείων στα Αρβανίτικα της Αττικοβοιωτίας.

Το σημαντικό για την παρούσα συμβολή είναι ότι η απουσία συνίζησης και ειδικά οι τύποι σε -έα φαίνεται ότι απαντούσαν στην παλαιότερη Πελοποννησιακή, όπως αποδεικνύει η υπολειμματική διατήρηση τέτοιων τύπων έως σήμερα σε πελοποννησιακά ιδιώματα. Την άποψη αυτή ενισχύει η παρουσία όλων αυτών των ασυνίζητων τύπων που αναφέραμε στα ελληνικά δάνεια των αρβανίτικων ιδιωμάτων ολόκληρης της Πελοποννήσου.

Η παρουσία του φαινομένου στα Αρβανίτικα ολόκληρης της νότιας Ελλάδας μας παρέχει σοβαρές ενδείξεις για το *terminus post quem* (14ος-15ος αι.) της εξάπλωσης της συνίζησης στα ελληνικά ιδιώματα της περιοχής. Ωστόσο η απουσία συνίζησης σε ελληνικά ιδιώματα της σημερινής νότιας Αλβανίας καθώς και η παρουσία δανείων σε -έα και -ία σε τσάμικα ιδιώματα αλλά και ως ένα βαθμό στην κοινή Αλβανική (πρβλ. Κυριαζής 2000, Κυριαζής *προσωπική επικοινωνία*) δεν μας επιτρέπει να είμαστε απόλυτα βέβαιοι ότι η ασυνίζηση στα Αρβανίτικα είναι φαινόμενο που ανάγεται στην επαφή με ελληνικές ποικιλίες της νότιας Ελλάδας, όπως π.χ. τα ΕΑΜΑ ή οι παλιότερες φάσεις της Πελοποννησιακής. Ενδεχομένως ένα παλιότερο λεξικό στρώμα τέτοιων δανείων (π.χ. [folé] ‘φωλιά’, [yoné] ‘γωνιά’, [steré] ‘στεριά’ κ.ά) είχε ήδη περάσει στα Πρωτοαρβανίτικα και διευκόλυνε αργότερα τη μορφολογική προσαρμογή των υπόλοιπων χωρίς συνίζηση δανείων από τις ελληνόφωνες διαλεκτικές περιοχές που συνάντησαν οι αρβανίτες στις περιοχές της τελικής τους εγκατάστασης στην ανατολική Στερέα και στην Πελοπόννησο (π.χ. καθαρά διαλεκτικοί τύποι όπως [erɣasé] ‘όργωμα’, [noṛé] ‘όριο μεταξύ χωραφιών’ κτλ.).

3. Συμπεράσματα

Στη εξετάστηκε μια δέσμη φαινομένων, όπως ο τσιτακισμός, η εξέλιξη των <v> και <oi> σε /ju/, η ασυνίζηση, και η τροπή /e/ > [le] έτσι όπως απαντούν σε παλιότερες

και πρόσφατες καταγραφές των αρβανίτικων ιδιωμάτων. Πιο συγκεκριμένα όλο αυτό το δάνειο και υποστρωματικό / παραστρωματικό υλικό από τα ΕΑΜΑ στα Αρβανίτικα της Αττικής και της νότιας Εύβοιας αλλά και της Βοιωτίας, της Κορινθίας και της Αργολίδας έρχεται να προστεθεί στις ήδη γνωστές σοβαρές ενδείξεις ότι οι ομοιότητες μεταξύ των επιμέρους ελληνικών ιδιωμάτων της ομάδας αυτής δεν οφείλονται σε μετακινήσεις πληθυσμών, όπως είχε διατυπωθεί συχνά στο παρελθόν (Thumb 1891: 119, Φάβης 1911: 110-1 κ.ά., αντίθετα βλ. Καρατζάς 1940: 259-263). Τα ελληνικά αυτά ιδιώματα είναι οι εναπομείναντες θύλακες από μια προγενέστερη ευρύτερη και συνεχή γλωσσική ζώνη που διασπάστηκε με την άφιξη του αλβανικού στοιχείου κατά τον 14ο-15ο αι. Η ευρύτερη αυτή ζώνη περιλάμβανε πιθανότατα και την Πελοπόννησο ή τουλάχιστον ένα εκτεταμένο τμήμα της (πρβ. Dawkins 1940, Newton 1972, Adams 1981, Horrocks 2010, Παντελίδης 2016α).

Σε αυτό το πλαίσιο τα Αρβανίτικα αναδεικνύονται όχι απλώς ως μια αρχαϊκή νοτιοτοσκιική διάλεκτος, που είναι προφανώς σημαντική για την ιστορία της αλβανικής γλώσσας και διαλεκτολογίας, αλλά και ως πολύτιμος μάρτυρας της παρουσίας γνωστών ή λιγότερο γνωστών νεοελληνικών διαλεκτικών χαρακτηριστικών, τα οποία συμβάλλουν στη συμπλήρωση του διαλεκτικού χάρτη της νότιας Ελλάδας.

Ευχαριστίες

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στο ακροατήριο του 8ου Διεθνούς Συνεδρίου Νεοελληνικών Διαλέκτων και Γλωσσολογικής Θεωρίας, ειδικά στους Μ. Kisilier και Δ. Κυριαζή για τις γόνιμες παρατηρήσεις τους. Ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη χρωστάμε στους πληροφορητές μας στην Αχαΐα, τη Λακωνία, την Ύδρα και την Αττική, χωρίς την πολύτιμη συμβολή των οποίων η μελέτη αυτή θα παρουσίαζε δυσαναπλήρωτα κενά.

Βιβλιογραφία

- Adams, D. 1981. On the history and position of “old Athenian” dialects of Modern Greek. *Folia Slavica* 4: 181-187.
- Βακαλόπουλος, Α. Ε. 1961. *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Α' Αρχές και διαμόρφωσις του*. [History of Modern Hellenism: A. Beginning and formation]. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη.
- Χατζησωτηρίου, Γ. 1973. *Ιστορία της Παιανίας και των ανατολικά του Υμηττού περιοχών (1205-1973)*. [History of Paiania and the areas east of Hymettus (1205-1973)]. Αθήνα.
- Dawkins, R. 1940. The dialects of Modern Greek. *Transactions of the Philological Society* 39: 1-38.
- Demiraj, Sh. 1996. *Fonologjia historike e gjuhës shqipe*. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS së Shqipërisë. Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërisë.
- Deville, G. 1866. *Étude du dialecte tzaconien*. Paris: Lainé et J. Havard.
- Ducellier, A. 1968. Les Albanais dans les colonies venitiennes au XVe siècle. *Studi Veneziani* 10: 47-64.
- Φάβης, Β. Ι. 1911. *Γλωσσικά επισκέψεις αναφερόμενα εις το ιδίωμα Αυλοναρίου και Κονιστρών*. [Linguistic visits regarding the dialects of Avlonari and Konistres]. Αθήνα: Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή.
- Φίλιππου-Αγγέλου, Π. 1984. *Άπαντα Χρίστου Ν. Πέτρου-Μεσογειίτη (1909-1944)*. [Complete works of Christos N. Petrou-Mesogeitis (1909-1944)]. Καλύβια: Έκδοση Επιμορφωτικού Συλλόγου Καλυβίων.

- Φιλίππου-Αγγέλου, Π. 2017. *Ο Σαλαμίνιος αρχαιολόγος, ιστορικός, λαογράφος, γλωσσολόγος Πέτρος Αν. Φουρίκης (1878–1936). Ανάλεκτα*. [The Salaminian archaeologist, historian, folklorist, linguist Petros An. Fourikis (1878-1936). *Analekta*]. Καλύβια: Εκδόσεις ΑΩ.
- Φουρίκης, Π. 1932. Ἡ ἐν Ἀττικῇ Ἑλληνοαλβανικὴ διάλεκτος. [The Greek-Albanian dialect of Attica]. *Αθηνά* 44: 28-76.
- Φουρίκης, Π. 1933. Ἡ ἐν Ἀττικῇ Ἑλληνοαλβανικὴ διάλεκτος. [The Greek-Albanian dialect of Attica]. *Αθηνά* 45: 49-181.
- Goebel, H., P. H. Nelde & Z. Stary. 1997. *Contact Linguistics. An International Handbook of Contemporary Research*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Haebler, C. 1965. *Grammatik der albanischen Mundart von Salamis*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Hamp, E. 1961. On the Arvanitika dialects of Attica and Megarid. *Balkansko Ezikoznanie* 3: 101-106.
- Hamp, E. 1989. On signs of health and death. Στο C. Dorian (επιμ.), *Investigating obsolescence. Studies in language contraction and death*. Cambridge: Cambridge University Press, 197-210.
- Hatzidakis, G.N. 1893. Zur Wortbildungslehre des Mittel- und Neugriechischen. *Byzantinische Zeitschrift* 2: 235-286.
- Hickey, R. 2010. *The Handbook of Language Contact*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Horrocks, G. 2010 [1997]. *Greek: A history of the language and its speakers*. Oxford, UK: Wiley-Blackwell.
- Jochalas, T. 1971. Die Einwanderung der Albaner in Griechenland. Eine zusammenfassende Betrachtung. *Dissertationes Albanicae* 13: 89-106.
- Γιοχάλας, Τ. 2000. *Ἀνδρος, Αρβανίτες και Αρβανίτικα*. [Andros, Arvanites and Arvanitika]. Αθήνα: Πατάκης.
- Γιοχάλας, Τ. 2002. *Εύβοια. Τα Αρβανίτικα*. [Euboea. Arvanitika]. Αθήνα: Πατάκης
- Γιοχάλας, Τ. 2006. *Υδρα. Αησιμνημένη Γλώσσα*. [Hydra. Forgotten language]. Τόμ. I-II. Αθήνα: Πατάκης.
- Γιοχάλας, Τ. 2011. *Η Αρβανιτιά στο Μοριά*. [The Arvanites of Morea]. Τόμ. I-II. Αθήνα: Πατάκης.
- Καρατζάς, Σ. 1940. Συμβολή εις την ευβοϊκὴν διαλεκτολογίαν. [Contribution to the dialectology of Euboea. *Αφιέρωμα εις Κ. Ι. Ἄμαντον*. Αθήνα: Κυριακούλης, 253-286.
- Καραντής, Τ. 1997. *Παραμύθια από τη Σαλαμίνα*. [Fairy tales from Salamis]. Αθήνα: Θάμυρις.
- Klosi, A. 2005. *Netëi Pellazgjike të Karl Reinholdit*. Tiranë: K&B.
- Κουλουριώτης, Α. 1882. *Αλβανικόν αλφαβητάριον*. [Albanian primer]. Αθήνα: Η Φωνή της Αλβανίας.
- Κουπιτόρης, Π. 1879. *Διατριβή περί της παρ' Αλβανοῖς αντωνυμίας του τρίτου προσώπου: Κατά την διάλεκτον των εν Ελλάδι Αλβανών, μάλιστα την των Υδραίων*. [A study on the Albanian third person pronouns: According to the dialect of the Albanians in Greece, especially of Hydra]. Αθήνα: Τυπογραφείου του Μέλλοντος.
- Κυριαζής, Δ. *Ελληνικές επιδράσεις στην Αλβανική*. [Greek influences on Albanian]. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Κωνσταντινίδου, Μ. Στοιχεία για το ιδίωμα της επαρχίας Ἄργους (Δυτικὴ Ἀργολίδα). [Evidence on the dialect of the Argos province (Western Argolis)]. Στο G. Kotzoglou, K. Nikolou, E. Karantzola, K. Frantzi, I. Galantomos, M. Georgalidou, V. Kourti-Kazoullis, Ch. Papadopoulou & E. Vlachou (επιμ.), *Selected papers of the 11th International Conference on Greek Linguistics (Rhodes, 26-29 September, 2013)*. Rhodes: Laboratory of Linguistics of the Southeastern Mediterranean, 830-842.
- Λιόσης, Ν. 2007. *Γλωσσικές επαφές στη νοτιοανατολική Πελοπόννησο*. [Language Contact in southeastern Peloponnese]. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Λιόσης, Ν. 2008. Μερικά βασικά χαρακτηριστικά του αρβανίτικου ιδιώματος της Λακωνίας. Συγκριτική εξέταση με άλλα αρβανίτικα ιδιώματα και τα νότια Τοσκικά. [Some basic features

- of the Arvanitika dialect of Laconia. Comparative examination with other Arvanitika dialects and southern Tosk]. *Albanohellenica* 3: 7-34.
- Liosis, N. 2014. Language varieties of the Peloponnese: Contact in diachrony. Στο G. Kotzoglou, K. Nikolou, E. Karantzola, K. Frantzi, I. Galantomos, M. Georgalidou, V. Kourti-Kazoullis, Ch. Papadopoulou & E. Vlachou (επιμ.), *Selected papers of the 11th International Conference on Greek Linguistics (Rhodes, 26–29 September, 2013)*. Rhodes: Laboratory of Linguistics of the Southeastern Mediterranean, 884-894.
- Meyer, G. 1896. *Albanesische Studien VII*. Wien: Carl Gerold's Sohn.
- Μπέλλος, Α. Γ. 1902. *Αλβανικά ή οι τρεις ζώσαι διάλεκτοι της ελληνικής γλώσσης*. [Albanian, or the three living dialects of the Greek language]. Αθήνα.
- Μπίρης, Κ. Η. 1960. *Αρβανίτες, οι Δωριείς του νεώτερου Ελληνισμού*. [Arvanites, the Dorians of Modern Hellenism]. Αθήνα.
- Newton, B. 1972. *The generative interpretation of dialect: a study of modern Greek phonology*. Cambridge: The University Press.
- Orel, V. 1998. *Albanian Etymological Dictionary*. Leiden: Brill.
- Παντελίδης, Ν. 2009. Το φαινόμενο του τσιτακισμού στα πελοποννησιακά ιδιώματα. [The phenomenon of tsitakismos in the Peloponnesian dialects]. Στο Γ. Γιαννάκης, Μ. Μπαλτατζάνη, Γ. Ξυδόπουλος, Α. Τσαγγαλίδης (επιμ.), *Πρακτικά του 8ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας (Ιωάννινα 30.8–2.9.2007)*, 1078-1093.
- Παντελίδης, Ν. 2016α. Μια νοτιοελλαδική διαλεκτική ζώνη; [A southern Greek dialect zone?]. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 36: 303-313.
- Παντελίδης, Ν. 2016β. Το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα: Πηγές, μαρτυρίες, χαρακτηριστικά [The Modern Greek variety of Old Athens: Sources, attestations, characteristics]. *Γλωσσολογία* 24: 103-146.
- Πέτρου-Μεσογείτης, Χ. Ν. 1940. Έλληνικαι λέξεις εν τῷ ιδιώματι τῶν Ἀλβανοφόνων τῆς Ἀττικῆς. [Greek words in the dialect of the albanophones of Attica]. *Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ἰ. Ἀμαντον*. Αθήνα: Κυριακούλης, 221-252.
- Philippson, A. 1890. *Zur Ethnographie des Peloponnes (Mit Karte)*. Τόμ. I-II. Abdruck aus Petermanns Mitteilungen.
- Sasse, H. J. 1991. *Arvanitika. Die albanischen Sprachreste in Griechenland*, Teil 1. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Thomason, S. 2001. *Language contact: An introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Thomason, S. 2008. Social and linguistic factors as predictors of contact-induced change. *Journal of language contact* 2: 42-56.
- Thumb, A. 1891. Μελέτη περί τῆς σημερινῆς ἐν Αἰγίνῃ λαλουμένης διαλέκτου. [A study on the contemporary dialect of Aigina]. *Αθηνά* 3: 95-128.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1993 [1938]. *Νεοελληνική γραμματική. Ιστορική Εισαγωγή*. [Modern Greek Grammar. A historical Introduction]. 3ος τόμος. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ.
- Τσοπάνης, Κ. 2014. *Αρβανίτικο λεξικό*. [Arvanitika dictionary]. Αθήνα: Εκδόσεις Omni Publishing.
- Xhufi, P. 1991. Migrimet shqiptare në Greqi në shek. XIV. *Studime Historike* 3-4: 3-32.
- Weigand, G. 1925. Das Albanische in Attika. *Balkan-Archiv* II: 167-225.
- Winford, D. 2002. *An Introduction to Contact Linguistics*. Oxford. Blackwell.